

Hernádi Miklós

Budapesti tanoncévek

RAPHAEL PATAI TANONCÉVEI

Eltávoztván a nagy, a legnagyobb magyar-zsidó generáció, a múlt század nyolcvanas évtizedének szülötteié, amelybe Patai József, a *Múlt és Jövő* (1911–1939) alapító szerkesztője is tartozott, immár az ő fiaik memoárjai vannak soron. Raphael Patai (Patai György), a világhírű folklorista, etnológus (sz. 1910) már maga is hajlott korú. Memoárja*, amelyet legújabban már a Patai család 1933 és 1938 közti, annotált levelezése is kiegészít**, s amelynek számomra egyelőre ismeretlen folytatása a jeruzsálemi évek krónikája***, mely évekre az érett férfi amerikai, könyvsikerekkel megtűzdelt egyetemi pályafutása következett, egy itthon szegyenletesen kevésbé ismert, nagy formátumú magyar zsidó tudós fejlődésregényét rajzolja elénk.

Kisgyermek korában, a Podmaniczky utcai négyszobás otthon lakójaként – a házaspár korábban a Lovag utcában és a Munkácsy utcában lakott –, ahonnét egyenlő távolságra volt a Margitsziget és az állatkert – a szigeten szedett vadgesztenye az állatkerti elefánt és víziló gyomrába vándorolt a kis Gyuri oldaltáskájának jóvoltából –, s ahol a cseléden kívül először német, majd pajkos francia nevelőnő is megaludt valamelyik – talán előszobai vagy konyhai? – sarokban, s ahol mindennap déli 1 óraker szigorú családi ebéd zajlott, késni még a Lovag utcai alsó tagozat vagy a Szemere utcai felső tagozat kötelmeire hivatkozva sem lehetett, egyszóval a Podmaniczky utcai családi otthonban a sokat író családfőt nem lehetett zavarni – ez a kiváltság csak a későn született Gusztinak, a későbbi vegyésznek, Shaulnak járt ki –, és a vendégek sértegetéséért cseppet sem felső-középosztálybeli büntetés: nyakleves járt a mamától, mielőtt a vendégek elvonultak. A családi galaxisban az anyai, az Ehrenfeld nagyszülők voltak a legnyomásosabbak a szülőkön kívül. Az apai Klein nagyapát a „papa” tüntetően gyalog kísérte végig az Erzsébet- és Terézvárosban, valahányszor az kaftánosan-pajeszosan látogatásukra érkezett a messzi Északkelet-Magyarországról: nehogy azt érezze az öreg, hogy a fia szegyélli, azért bújik bérkocsiba vele. Az Ehrenfeld nagyszülőket a „mama” kénytelen volt 1939-ben, amikor már a Nyúl utcában laktak, hátrahagyni. A kis Gyuri és Évi húga között halálíg tartó, szinte lángoló testvéri szeretet ébredt, amely ellenállt a kettejük közé gyakorta odavetülő földrajzi távolságnak. (A levelezéskötet éppen Évi és elborult agyú férje válásával foglalkozik legbehatóbban – az ausztriai, magyarországi baljós politikai fejleményeken kívül.)

Még testvérszereteten is túltett azonban a legidősebb fiú

* Raphael Patai: *Apprentice in Budapest. Memories of a World That is No More*. University of Utah Press, Salt Lake City, 1988. 526 o.

** *Between Budapest and Jerusalem. The Patai Letters, 1933–1938*. University of Utah Press, Salt Lake City, 1992. 333 o.

*** *Journeyman in Jerusalem. Memorias and Letters, 1933–1947*.

tántoríthatatlan csodálata a „papa” iránt. Patai József háromévesen kezdett héberül olvasni, hatéves korától már a Talmudot is tanulmányozta. A gyöngyöspatai Klein család tehetséges sarja Kisvárdán, Sátoraljaújhelyen, Huszton, Nyitrán, Szatmáron, Galgócson végezte jesiváit, miközben a piaristáknál Nyitrán le is érettségizett. 1904-ben, 22 évesen sorsdöntő lépésre szánja el magát: nevét Pataira változtatja, és már a magyar és német *irodalom* hallgatójaként lép ki a felsőoktatásból. Ugyanakkor eltökélt cionistává is válik, ami a korabeli magyar zsidóságban a kisebbséghez való odaszegődést jelenti (lásd a *Múlt és Jövő* 1914. áprilisi számában megjelent, Szabó Dezső *Huszádik Század*-beli, asszimilációra buzdító írására válaszoló vallomását, amelyet Szabó konciliánsan fogadott; négy évvel később Szabó Dezső Lőcsén a Gusztival terhes, fennköltlen szép „mamát”, aki maga is regényíró lesz a későbbiekben, akárcsak Évi lánya, megpróbálja elcsábítani.)

Patai elvilágiasodása s egyszersmind zsidó patriotizmusa pontosan követi Herzlét, ami egyszerre váltja ki a bevett vallási vezetők gyanakvását, illetve az asszimilánsok megvetését. Mint Herzl, ő is halálíg viseli e kettős ellenszenv terhét.

Raphael Patai szívós kutatással a család teljes felderíthető genealógiáját is közli. Mindkét ágon évszázadok óta magyar

területen is működő, hírneves rabbik vezetik el Rásin keresztül Dávid királyhoz a memoárirót. Nem csekély dolog: a család egyik Mendel öse vezette azt a zsidó deputációt Budára, amely Mátyás és Beatrix kézfogóját ünnepelte. A memoáriró apai nagyapja, Reb Moshe Klein 1923-ban Jeruzsálemben települt át, miután Szatmáron megvadult lovak halálra taposták feleségét: a Mea Shearim-i, szatmári hitű közösségből távozik el 1928-ban.

A memoár színesen, az emlékezet mesterien szabályozott csapongásával, foltszerű lényeglátásával idézi fel a cseperedő, majd férfivá érő Raphael Patai alakját. Intellektuális memoár ez, hiszen középpontjában a szellemi impulzusok állnak. Bar-micvójáról szólva Patai kis időre megáll, s a következő figyelemre méltó passzust iktatja közbe:

A judaizmus feltétlenül olyan vallás, amely nem épül dogmákra, doktrínákra, katekizmusokra. Nem arra tanítja a gyermeket (vagy akár a felnőttet), hogy miben kell *hinnie*, hanem arra, hogy mit kell és mit nem szabad *cselekednie*. Saját formális zsidó tanulmányaim során, amelyek majdnem húsz évet felöleltek... sohasem olvastam a szövegekben, és sohasem hallottam tanítóimtól, hogy: „Ennél fogva hinnünk kell abban, hogy...” Csakugyan bámulatra méltó, hogy miközben a judaizmus volt a Nyugat két nagy, hitese (creedal) vallásának, a kereszténységnek és az iszlámnak a forrása, maga csak implicit módon hitese vallás: sohasem kötelezi arra az egyes zsidót explicit módon, hogy ebben vagy abban higgyen.

A zsidó gimnázium tanulójaként az ifjabb Patai nemcsak a teljes fényében pompázó nagyváros utcáit-tereit szívja magába, hanem a színházaiban, mozijaiban kínálózó élményeket is. Műegyetemi tanulmányait gazdag nagybátyja halála és a zsidóverések miatt szakítja félbe, s Montreux-be utazik, az ot-tani jesivába, majd a budapesti Rabbiképző hallgatója lesz. Mindvégig részese az apja körül zajló kulturális és társasági eseményekből. 1930-ban például – apja oldalán – Karlsbadban többször is találkozik Bialikkal, a nagy zsidó költővel. Breslauban is elvégzi egy év egyetemet és rabbiképzőt, itt esik át a férfítú vizsgán. Már nagyrészt túl van Freud iránti rajongásán, s a költészetten kívül mindinkább az összehasonlító etnológia izgatja. A jeruzsálemi Héber Egyetemre készül, tanulmányait kiteljesítendő, amikor beleszeret egy kedves budai lányba, Fischer Lizibe, akinek vőlegénye van, így hát nem lehetnek egymáséi. „Nagyon szép lány volt, bájos volt az arca és a mosolya, teljesen a rabja voltam. Még ma is, több, mint ötven év elteltével belesajog a szívem, amikor felidézem.” Pár hónappal később anyja leveléből tudja meg, hogy Lizi meghalt leukémiában...

Jeruzsálemi három évét (és a hitleri ragály európai terjedését) átugorva, Raphael Patai féléves, 1936-os budapesti tartózkodásával zárja emlékiratait. (Csak negyven év múltán jár is-

mét Budapesten.) Ekkor már nemcsak hogy a filozófia doktora, de kis nyomdát is működtet Jeruzsálemben, s a Héber Egyetem számára próbál magyarországi jelentkezőket toborozni. Ha 1933-ban még kissé értetlen tanoncként figyelte apja gigászi tevékenységét (például Baltázár Dezső debreceni református püspök megnyerését a cionizmus támogatására – a püspöki szónoklat a Pesti Izraelita Hitközség Goldmark-ter-mében, a teljes – anticionista – vezetőség jelenlétében hang-zott volt el), 1936-ra már szinte felnőtt apja mellé akár írás dol-gában, akár kultúrdiplomáciában. A budapesti család azon-ban súlyosan elszegényedik. Patai József mindössze havi 300 pengőt engedélyez a „mamának” elköltésre, olyannyira meg-drágul a *Múlt és Jövő* előállítás. Budapesten Raphaelt rabbivá szentelik (szemináriumi társai közt volt Hahn István, Telegdi Zsigmond és az ellentmondásos életű Berend Béla); több tu-cat előadást tart, recenziókat, cikkeket ír. Hadd idézzek ab-ból a cikkéből, amelyet Budapesten rögtönzött a zsidó hu-morról – máig alighanem a legtalálóbb jellemzést nyújtva a kelet-európai zsidó viccek mélylélektanáról:

E viccek hatásának lélektani alapja az asszimiláció je-lenségében keresendő. Az asszimiláns zsidó szívesen pellengérezi ki azokat a tipikusnak tartott zsidó voná-sokat, amelyek saját személyiségében is föllelhetők, hi-szen ő maga is asszimilálódni akar, keresztény környe-zetéhez akar igazodni. Úgy képzelem, megszabadulhat e vonásoktól, ha kollektíve átruházza őket a kis Móric-kára, az utcán összetalálkozó Grünre és Kohnra vagy a gojokkal egy kupében utazó Weiszre, és ha harsányan hahotázva bizonyítja ország-világ előtt, ő maga milyen távol áll ezektől a figuráktól, és milyen pontosan ér-zeli, mennyire nevetségesen festenek, viselkednek, gondolkodnak és hogy milyen iromba, és képtelen vi-szony fűzi őket a tágabb világhoz.

Három év palesztinai tartózkodás után Raphael már tisztáb-ban látta, milyen korlátjai vannak például Hatvany Bertalan felemás cionizmusának (lektorálta a báró *Ázsia lelke* című könyvének Palesztináról szóló fejezetét), és hogy milyen zsák-utcába torkollik a budapesti zsidó vallási vezetők elvakult ha-zafiaszkodása, magyarkodása. A memoár utolsó lapjairól meg-tudjuk, hogy szülei az utolsó pillanatban, 1939 nyarán érkeztek meg Palesztinába, ahol apja, 57 évesen, már nem kapha-tott olyan munkát, amely szellemileg méltó lett volna hozzá. Egyszer, egy keserű pillanatában, írja Raphael, amikor elő-ször értesültek a magyar zsidóság tömeges pusztulásáról, Patai József megjegyezte: méltóbb lett volna népe kulturális vezér-alakjaként Magyarországon meghalnia, mint tovább tengetnie jelentéktelen életét új hazájában. Amiről akarva-akaratlan a nagyvilágban hányódó Balázs Béla mondása jut az olvasó eszébe: „Szegeden, otthon imponálni!”

És illeszthetjük-e más rubrikába Raphael Patai nem szűnő rajongását Budapest iránt?